

Національний музей Тараса Шевченка
Шевченківський національний заповідник

Науково-практична конференція,
присвячена 170-річчю Кирило-Мефодіївського братства

22 жовтня 2015 року

Збірник матеріалів

Київ 2015

ОЛЕСЬ ФЕДУРУК

РАННІ РЕДАКЦІЇ «ЧОРНОЇ РАДИ» П. КУЛІША
В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ
КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

У статті порушено проблему відображення ідеології Кирило-Методіївського братства у ранніх редакціях роману П. Куліша «Чорна рада». Наведено декілька характерних прикладів такого відображення.

Ключові слова: Кирило-Методіївське братство, «Чорна рада», Куліш, автоцензура

Кулішеву причетність до Кирило-Методіївського братства, як добре відомо, підчас слідства, що його провадив III відділ під особистим наглядом імператора Ніколая I, доведено не було. У жандармському висновку зазначено: «Что же касается до Украйно-славянскаго общества, то Кулиш отозвался решительным незнанием, а равно никтоиз прикосновенных лиц не показал, чтобы он участвовал в этом обществе» [3, с. 81]. Відтак письменникові інкримінували не участь у братстві, а те, що у своїх друкованих і рукописних текстах він «выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о ее прежней будто бы славе и заботился о восстановлении ее литературы и народности», «представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах» тощо [3, с. 80]. Ці звинувачення базувалися на усних свідченнях братчиків, аналізу Кулішевої кореспонденції з ними та опублікованих творах письменника – «Україна», «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і «Повесть об украинском народе» (їх було заборонено й вилучено з обігу).

Слідчі жандарми також звернули увагу на «Чорну раду», окремі частини якої було опубліковано в журналах «Современник» та «Москвитянин» [4–6, 9]. В окремому відзиві, який стосувався цього твору, було наголошено: у романі «мимоходом говориться о набегам малороссиян как о важных войнах, о наездах казаков, как о рыцарстве, словом, у Кулиша и здесь малороссийские казаки представляются в преувеличенной славе». Декілька конкретних прикладів, які тут-таки наведено, дали підстави зробити поблажливий для автора висновок: «Впрочем, все это обращено к Польше и нисколько не относится до России. Поэтому “Черная рада”, кроме чрезмерных мыслей о древнем будто бы рыцарском казачестве, не заключает в себе ничего подозрительного» [3, с. 44].

Хоча роман і було виведено з поля звинувачень, внаслідок яких письменника ув'язнили й відправили на заслання до Тули, однак, цей твір теж було піддано обструкції. У листі до Сергея Аксакова від 5 квітня 1856 р. Куліш писав: «о “Черной раде” был циркуляр, чтобы ее не позволяли цитировать и подвергать критическому разбору» [8, т. 2, с. 356] (перевірити це твердження наразі немає можливості, оскільки відповідних документів не виявлено).

Звернімо увагу, що жандарми розглядали лише опубліковані в петербурзькому та московському журналах окремі частини російської версії роману, натомість рукописних текстів – і український, і російський, які зберігалися відповідно в Осипа Бодянського й Петра Плетньова, – вони не аналізували. У своєму поясненні Куліш не вказав на існування української версії роману. Стосовно публікацій твору відповідь письменника була неповна: по-перше, він не згадав надрукованого в «Москвитянині» уривка під назвою «Казацкие пань», і по-друге, зазначивши публікацію двох томів, він жодним словом не обмовився, що існував і третій том (у ранній редакції роман складався з трьох частин, або томів), ще не виданий (з нього було надруковано лише два розділи під назвою «Один день...»). Відтак жандарми не виявили інтересу до рукопису, який, як вказав письменник на той час був у Бодянського в Москві (а насправді – у Плетньова в Петербурзі; у Бодянського, як уже йшлося, зберігалася українська версія роману) [3, с. 45]. Кулішева відповідь узгоджувалася з показами на слідстві, які письменник дав дещо раніше. На запитання жандармів про «Чорну раду», яке стосувалося тлумачення листів, де йшлося про українську версію роману, Куліш відповів, що повний текст, який мав три частини, зберігався у

Бодянського. Тим-то невдовзі, щоб не ускладнювати відповідь, яка виглядала б плутаною без додаткової конкретизації, він назвав те саме ім'я, а не Плетньова, але вже в іншому контексті – коли мова йшла про російську версію [3, с. 52]. Треба думати, що слідчі не розібралися у цих тонкощах: в одному випадку Куліш мав на увазі українську версію, в іншому – російську, при чому автор ніде не наголошував, що це різномовні тексти. А те, що опубліковано було не весь текст, – цей факт якось теж пройшов повз увагу жандармів або ж вони вирішили, що доказів не бракує і припинили подальші розшуки. Тому рукописи роману до матеріалів слідства залучено не було.

Попри те, коли Куліш завершив російську «Чорну раду», він уже тоді висловив побоювання (у листі від 17 січня 1846 р. до редактора «Москвитянина» Міхаїла Погодіна), що у цензурному відношенні роман матиме проблеми: «Я боюсь, чтоб цензура не обрезала третьего тома, где весьма очевидны становятся главные мои идеи» [8, т. 1, с. 71]. Побоювання автора були небезпідставні. Аналіз ранніх редакцій обох різномовних версій роману, і друкованих, і рукописних, свідчить, що тут теж були виражені ідеї, за які покарали Куліша, і ці ідеї в цілому притаманні Кирило-Методіївському братству. В остаточних текстах, які широкі відомі, Куліш багато таких місць пом'якшив або ж взагалі усунув, надавши романові більш прийнятний для цензурних умов вигляд. До ранніх редакцій, проте, наш науковець звертається лише в поодиноких випадках, через що вони залишаються майже недосліджені.

Головна відмінність між ранніми та остаточними текстами роману в плані відображення у них ідеології Кирило-Методіївського братства полягає в тому, що у ранніх текстах Куліш сильніше акцентував на національній проблематиці. Про цю особливість ранніх редакцій писав і Василь Івашків, який відзначив, що «в процесі переробки роману суттєво послабилася його національна спрямованість» [2, с. 210]. Автор мовою персонажів або ліричними відступами, та навіть у примітках висловлює своє вболівання за долю України, трактує історичні події – як вони призвели до національного поневолення, підносить колишню славу України, протиставляючи її ситуації, у якій прочитується сьогодення, дає своє тлумачення окремих термінів чи понять, які кардинально відрізняються від прийнятої в російській історіографії традиції. У текстах, які йшли до друку 1857 р., найбільш вразливі під цензурним оглядом місця автор зредагував, проте деякі залишив у первісному вигляді, і так їх було опубліковано.

У цій статті через лімітований обсяг я наведу лише декілька характерних прикладів, які увиразнюють проблему ідеології Кирило-Методіївського братства – як вона відбилася в Кулішовому романі, передовсім у його ранніх редакціях. Ширший розгляд питання потребує окремого ґрунтовного дослідження.

В остаточному тексті Сомко висловлює своє бачення майбутнього України:

Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів.

Аналогічний фрагмент містить і російська версія роману. У первісній редакції, опублікованій в «Современнике» («Киевские богомольцы...»), такого речення, втім, немає. Воно з'явилося щойно в українській версії, яку автор створив навесні–влітку 1846 р. [1, арк. 68–68 зв.], і звідси його було здубльовано в російський текст. Маємо очевидну паралель із візіями братчиків щодо запровадження народних шкіл та поширення освіти в Україні.

Освітній програмі кирилометодіївців відповів і такий уривок в романі, який з'явився в українській версії того-таки 1846 р. [1, арк. 42–42 зв.] й увійшов в остаточний текст:

Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудовав і монастир братський з школами устроїв, щоб теє братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

У друкованому тексті («Киевские богомольцы...») первісної редакції російської версії цього уривка також ще не було. Опрацювавши російську версію, Куліш вніс у нього зміни, після чого в остаточній редакції теж з'явився повний відповідник цитованого фрагмента.

Тут доречно нагадати, що коли у Куліша на допиті зажадали прокоментувати його лист (до Миколи Костомарова), він відповів: «Лучшими обстоятельствами я называю повсеместное заведение школ для простолюдинов и распространение всеобщей грамотности в на-

роде»[3, с. 51]. Таких самих думок, як відомо, дотримувалися й усі кирилометодіївці.

Заслуговує на увагу патріотична риторика головних дійових осіб роману – Івана Шрама та його сина Петра, крізь яку проглядається позиція автора. На початку роману Шрам із сином вирушили на лівий берег Дніпра, щоб заручитися підтримкою Сомка для повстання проти поляків на Правобережній Україні. Йогословай особливо відповідь Петра виявляє патріотичний аспект їхньої місії:

Если б мне только успеть в том, что задумалось, тогда хоть бы и к батьку Хмельницкому. О, крепко, крепко пригорнул бы он меня за это к сердцу! так, может быть, как пригорнет иная мать того, кто полюбил и осчастливил на этом свете ее детей-сироток!.. Ох, Украина, Украина! что за чудная твоя доля!

– Да, чудная! – отвечал его спутник, – или, лучше сказать, бедная! Всякая сволочь может свободно расхаживать по ней и говорить: «это моя земля!» [9, с. 359].

Цей фрагмент відзначив Івашків, який зробив висновок: «Такий діалог є виразним натяком на те, що ці персонажі очевидні прибічники національної незалежності України» [2, с. 170]. Можна сумніватися, чи про «національну незалежність» ідеться Кулішеві устами його героїв, у кожному разі не про незалежність в сучасному розумінні цього слова. Радше автор висловлює своє вболівання за долю України, і якщо і натякає на потребу самодостатнього розвитку, то, ясна річ, без жодної політичної доктрини. До того ж, судячи з контексту, тут мовиться здебільшого про польську експансію.

Набагато цікавіший і виразніший у плані фокусування на національні проблеми, з якими зіткнулася Україна, перебуваючи в колоніальному статусі, а також такий, що частково прояснює наведену вище цитату, є наступний фрагмент. В остаточному тексті у розділі 5, де автор описує проводи запорожцями прощальника, мовиться:

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Вкраїні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. <...> Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі

суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу. Може, тим, що **Запорожжє іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь.** Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Зіставивши цей уривок із ранніми текстами, наявними в рукописах, бачимо істотну відмінність у позначеному місці. У рукопису, створеному 1846 р., тут сформульовані такі відкриті думки, що відповідали найсміливішим висловам раннього Куліша, і вони були такі доречні й художньо викінчені, що згодом, усуваючи їх, письменник, без сумніву, керувався автоцензурою. У рукопису 1846 р., отже, у виділеному фрагменті маємо такий текст:

Запорожжє іспоковіку було серцем українським; Україну було придавлять, людям катулять рот, ізв'яжуть руки, – оніміє й похолоне безталанна Україна наша, що мертва; а на Запорожжі воля ніколи не вмирала, рідна мова з старосвітськими звичаями ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь [1, арк. 47 зв. – 48].

Цей фрагмент було написано до заслання, а зрадагвано уже на засланні. Серед іншого, Куліш вніс зміни поверх тексту, створеного в Петербурзі: «бідна Україна» виправив на «безталанна Україна» й дописав усю кінцівку речення від слів «і було те Запорожжє».

Важливо підкреслити, що в первісній редакції, створеній до заслання, увесь цей панегирик Запорожжю як «серцю українському» з авторськими рефлексіями про національне пригноблення України чужинцями було знаковано тим, що тут закінчувався розділ. Крім того, Куліш ще додатково наголосив на ньому: на одному з етапів редагування тексту на цьому місці закінчувалася й перша частина роману.

Порівнявши відповідний фрагмент українського варіанту роману з російським, бачимо кардинальну відмінність між ними в первісній редакції і подібність в остаточній. У російському романі, опубліковано-

му 1857 р., текст співвідноситься з українським і місцями є його майже дослівним перекладом. Натомість у ранній редакції, опублікованій 1846 року, маємо цілком відмінний від українського варіанту текст, і також загострений на національну проблематику:

Не раз случалось мне встречать седого старика, который рассказывая об их нагlostях, потчевал их выразительным именем – *проклятый народ!* и потом, сам не зная почему, начинал говорить о них с восторгом. Не потому ли, что в быту запорожца, в его отчуждении от семейных радостей, в его презрении к богатству и роскоши, так много поэтического? или, может быть, потому, что Запорожье было сердцем Украины, что в Запорожьи национальная жизнь кипела всегда цельным и живым ключом, что когда враждебные стихии вытесняли, или по крайней мере замораживали ее в Украине, вся теплота ее сосредоточивалась в ее источнике, в Запорожьи: там тесные узы братства, неизменное хранение древних обычаев и любовь к родной поэзии не давали погаснуть этой живой искре, без которой народ не был бы *народом*, ибо как тело, лишенное души, разлагается в другие вещества, так и народ, лишенный национальности, исчезает и теряется в других народах [5, с. 95–96].

Письменник наголошує на самобутньому національному характері України, виразником якого було Запорожжя, і в цьому контексті стверджує: як тіло мертвіє і розкладається без душі, так і народ, який не оберегає свої національні прикмети, виражені в народних звичаях та поезії, гине, розчиняючись в інших народах. Ці думки, висловлені у романі від імені автора, цілком суголосні з ідеологією кирилометодіївців. Зіставлення усіх автографів роману дає змогу виявити, що на засланні відбулося коригування цього фрагмента: перше речення письменник залишив без змін, а решта скреслив. Остаточний варіант він створив уже на фінальній стадії підготовки тексту до друку, приблизно у 1856–1857 рр.

Згадуючи про братство, Куліш писав, що Шевченка і його самого «не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі по собі працюватимемо для славянської і вкраїнської свободи» [7, с. 28]. Один із найглибших дослідників Кирило-Методіївського братства, Володимир Міяковський, проте, твердив: «Для нас немає ніякого сумніву, що Куліш не тільки знав про існування товариства, але й певним чином

впливав на формування його ідеології» [10]. Справді, Кулішева праця того часу йшла повністю в руслі ідей братства, і в цьому контексті перед письменником стояло завдання – написати перший український історичний роман, де, белетризувавши історію, він зміг би показати драматичну сторінку минулого, виявити причини, які призвели до національного занепаду, а водночас – змалювати колишню велич і славу своєї батьківщини у період, коли українці самі поряdkували на своїй землі, пробудити інтерес до поглибленого вивчення українського народу та його історії.

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 18. – Од. зб. 31. – 153 арк.

2. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 448 с.: вклейка.

3. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 694 с.: іл.

4. Козацкие пань. (Отрывок из неизданного романа П. Кулеша «Черная рада») // Москвитянин. – 1846. – Часть I. – № 1. – С. 81–122.

5. Кулеш П. Киевские богомольцы в XVII столетии // Современник. – 1846. – Т. XLI. – № 1. – С. 62–121; № 2. – С. 177–225; № 3. – С. 297–343.

6. Кулеш П. Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа Черная рада) // Москвитянин. – 1846. – Ч. III. – № 5. – С. 3–32.

7. Куліш П. Історичне оповідання // *Куліш П.* Хуторна поезія. – Львів, 1882. – С. 7–42.

8. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук. – 648 с.; Київ: Критика, 2009. – Т. II: 1850–1856 / Упоряд., комент. О. Федорук. – 670 с.: іл.

9. Пять глав из нового романа П. Кулеша «Черная рада» // Современник. – 1845. – Т. XXXVII. – № 3. – С. 332–376; Т. XXXVIII. – № 4. – С. 5–37; № 5. – С. 135–196.

10. Янівський Б. [Міяковський В.] Куліш в Кирило-Методіївському братстві // Наше життя. – 1947. – 26 лют. – Ч. 7. – С. 4.